VERSCHIL ZONDER SCHEIDSLIJNEN

WAT STEEDS WEER TERUGKEERT EN WAT NIEUW IS IN FEMINISTISCHE STRATEGIEËN

Ann Phoenix

(vertaling uit het Engels door Mariette van Staveren)

Difference without division: the recursive and the new in feminist strategies

In recent years theories of difference have become increasingly complex as they have shifted away from unitary, essentialist constructions of 'race' and ethnicity. The resulting conceptualisations of 'race' and ethnicity - as dynamic and multiple - provide new perspectives on difference, identities, subjectivities and power relations. This paper argues that concepts of racialised and ethnicised difference have been taken up or resisted in diverse ways within feminisms. Although some recurrent notions of difference are problematic in continually treating difference as free floating and abstracted from power relations, many new conceptions incorporate older ideas. The paper argues that there is no simple good/bad duality between the recurrent and the new.

Het vraagstuk van het verschil wordt tegenwoordig binnen, en ook steeds meer buiten feministisch werk aan de orde gesteld (zie bijvoorbeeld Brah, 1996; Hetherington & Munroe, 1997). In sommige publicaties zijn verschil en diversiteit haast stopwoorden geworden: hoewel ze als begrippen veelvuldig worden genoemd, worden ze niet ontwikkeld of vaak ter discussie gesteld (Maynard, 1994). Het belang dat aan vragen rond het verschil wordt toegekend, is voor een deel het resultaat geweest van de alomtegenwoordigheid van vragen rond identiteit op de agenda van de sociale wetenschappen (Hall, 1992). Men erkent nu algemeen dat verschil en identiteit onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, aangezien weten wie men is, vereist dat men weet wie men niet is. Echter, juist deze vertrouwdheid van het gekoppelde begrippenpaar verschil/identiteit verhult geschillen over de vraag hoe noties van verschil en identiteit moeten worden getheoretiseerd en toegepast (Brah, 1996).

Dit artikel beoogt enkele tegenstrijdige mogelijkheden te onderzoeken, waar de erkenning van verschillen in ras, etniciteit en gender de weg voor vrijmaakt. Aan de ene kant heeft het denken over verschil complexe, nieuwe conceptualiseringen voortgebracht. Daarin zijn 'ras' [1], etniciteit en gender vloeiend, veelvoudig, relationeel, sociaal geconstrueerd, en doorsnijden andere sociale positioneringen. Dit heeft de vraag opgeworpen hoe tussen tijdelijke en gefragmenteerde groeperingen politieke allianties of coalities gesmeed zouden kunnen worden. Aan de andere kant worden nog steeds eenheidsnoties van 'ras' en etniciteit gebruikt die oude manieren reproduceren om 'ras' en etniciteit aan de orde te stellen, of daarin juist te falen.

Dit artikel beargumenteert dat zowel nieuwe als terugkerende ideeën problematisch kunnen zijn omdat ze de behandeling voortzetten van het verschil als iets wat *freischwebend* is en aan machtsrelaties onttrokken. Daarom valt er met betrekking tot oudere of nieuwe benaderingen geen absoluut onderscheid tussen goed of slecht te maken. Bovendien, of het verschil nu wordt geloochend of aangepakt is op voorhand noch goed, noch slecht, omdat beide kunnen dienen zowel om bestaande machtsstructuren in stand te houden, als om ze te ontwrichten (Wilkinson & Kitzinger, 1996). Het eerste deel van het artikel weegt bepaalde nieuwe manieren waarop de complexiteit van het verschil is geconceptualiseerd tegen elkaar af, om te laten zien dat sommige daarvan oudere vraagstukken in zich meedragen. Het tweede deel van het artikel overweegt aan de hand van feministische debatten de mogelijkheden om politieke bondgenootschappen aan te gaan mét erkenning van de onderlinge verschillen.

Het dualisme verstoord: de complexiteiten van het verschil

De recente focus op verschil vindt zijn oorsprong ten dele in de onvrede van zwarte feministen over de constructies van 'de vrouw' die witte feministen in het leven riepen, en over die van 'zwarten' die zwarte mannen produceerden (Hull & Smith, 1982). De vaak verhitte debatten over verschil en identiteit tussen feministen, zwarte activisten en academici (die natuurlijk overlap vertonen) brachten opwindende, nieuwe manieren voort om het begrippenpaar verschil/identiteit te conceptualiseren. Ze maakten de

weg vrij voor erkenning, zowel van het feit dat de huidige samenlevingen door verschil worden gekarakteriseerd, als voor het inzicht dat een notie van verschil als iets complex een beter analytisch aanknopingspunt biedt voor het begrijpen van samenlevingen en subjectiviteiten dan een dualistisch, tweepolig verschilbegrip. Men is het er in brede kring over eens dat identiteiten (en daarom ook verschillen) in plaats van enkelvoudig, meervoudig zijn en elkaar doorkruisen; dat ze gedecentreerd zijn, in plaats van georganiseerd rond een kern; dat ze dynamisch zijn in plaats van statisch; dat ze historisch gelokaliseerd zijn in plaats van tijdloos; dat ze relationeel en contingent zijn, in plaats van absoluut; en dat ze diverse subjectiviteiten voortbrengen en potentieel tegenstrijdig zijn (Hall, 1992, 1996). Toch worden verschil en identiteit, ondanks het feit dat ze elkaar noodzakelijkerwijs veronderstellen, vaak tegenover elkaar in stelling gebracht. Identiteit wordt algemeen beschouwd als een bron van positieve gevoelens van insluiting en erbij horen, terwijl verschil vaak in verband wordt gebracht met psychologische en materiële bedreiging. Sterker nog, de sociale identiteitstheorie (die van invloed is geweest op veel psychologen die identiteit als iets sociaals willen theoretiseren) oppert dat zelfs triviale verschillen tussen mensen automatisch aanleiding zullen geven tot pogingen om ten gunste van een 'binnengroep' tegen een 'buitengroep' te discrimineren. Omdat identiteit uit de erkenning van verschil voortkomt, is de implicatie van deze theorie dat racisme (net als seksisme en heteroseksisme) een onvermijdelijk gegeven is (Milner, 1991).

Toch is de tegenstelling tussen identiteit als een bron van steun en verschil als een bron van bedreiging per definitie wankel, omdat het aannemelijk is dat elke identiteit een bewustzijn van verschil genereert, en de hoop en vrees dat verschillen die nu aangenaam zijn voor een bepaalde groep ter discussie zullen worden gesteld of zullen worden geherdefinieerd. Tweedelingen tussen *insiders* en *outsiders* worden ondermijnd door de mogelijkheid dat een persoon gelijktijdig een *insider* kan zijn in de ene sociale categorie en een *outsider* in een andere. Zulke theoretische vragen over het verschil hebben de erkenning mogelijk gemaakt van processen van gedifferentieerde definiëring in termen van 'ras' (Brah, 1996) en etniciteit, en van hun snijpunten met sociale klasse, gender, seksualiteit en de natie. Werk dat op deze theorieën voortbouwt heeft vruchtbare, nieuwe inzichten opgeleverd in de 'meerstemmigheid' die voortkomt uit de doorsnijdingen van 'ras', etniciteit, natie en gender en de subjectposities die daarmee verbonden zijn.

Hoewel algemeen is geaccepteerd dat verschil en identiteit flexibele en dynamische begrippen zijn, is deze conceptualisering aan kritiek onderhevig geweest. Dit komt deels doordat de verstoring van de zekerheid van vanzelfsprekende binaire categorieën het moeilijker maakt om te zien hoe tegenstand dient te worden geboden aan wat tevoren rechttoe rechtaan als 'onderdrukking' werd gekenmerkt. Hall (1997) wijst erop dat de eenvoudigste manier om verschil te markeren de binaire tegenstelling is. Om deze reden worden dichotome noties van verschil aangehangen door een gevarieerd gezelschap van witte supremacisten, sommige vrouwenhaters, zwarte nationalisten, bepaalde toegewijde anti-racisten en sommige feministen. Een ander type kritieken op theorieën die verschil als meervoudig construeren, heeft als middelpunt wat soms als a-politiek relativisme is benoemd. Deze zienswijze vloeit voort uit een begrip van het machtscomplex van verschil/identiteiten als een geheel van relaties dat niet definitief en onvermengd is, maar eerder ingewikkeld, verschuivend en elkaar doorsnijdend.

De vanzelfsprekendheid van wat de termen 'zwartheid' en 'witheid' betekenen is bijvoorbeeld verschoven, maar blijft voor velen dualistisch. Toch is, in tegenstelling tot essentialistische begrippen van zwartheid en witheid, de notie op zichzelf van wat het betekent om zwart *te zijn* dynamisch, meeschuivend met veranderingen op de politieke agenda en binnen sociale theorievorming (Gilroy, 1995). Omdat het politieke en het psychologische onderling verbonden zijn, lijkt het zinniger om zwarte identiteiten als meervoudig en verschuivend te denken, dan als eenduidig en statisch. De meervoudigheid in de manieren waarop zwarte mensen zich identificeren en in de veranderingen die zich in identificaties door de tijd heen voordoen, wordt in dualistische formuleringen genegeerd. Niettemin valt dan de veronderstelde eenheid van het zwartzijn toch uiteen, bijvoorbeeld wanneer verschillen tussen mensen met een directe Afrikaanse afstamming en degenen met een Afro-Caribische afkomst worden onderzocht. Of wanneer lokale overeenkomsten aan het daglicht treden tussen jongemannen van, laten we zeggen, Bengaalse komaf en anderen met een Afro-Caribische of Turkse afstamming die zich op vergelijkbare manieren gedragen en van dezelfde stijlaanduidingen gebruikmaken, omdat ze op bepaalde scholen even weinig opleiding hebben gekregen. Daar komt bij dat de term 'zwart' deel uitmaakt van omstreden terrein: sommigen van de ingeslotenen en sommigen van de buitengeslotenen veroorzaken betekenisverschuivingen in een poging om het gebruik van de term te veranderen en zo onevenwichtige machtsverhoudingen recht te zetten. Hoewel er minder aandacht aan besteed is, is 'witheid' even dynamisch en sociaal geconstrueerd (Ware, 1992; Frankenberg, 1993; Fine, Weis, Powell & Wong, 1997).

Het idee van een 'positieve zwarte identiteit' lijkt, voorzover het gebaseerd is op oude noties van identiteit en het veronderstelde verband daarvan met eigenwaarde, steeds opnieuw terug te keren. Deze hernieuwde bewerkingen dienen evenwel een specifiek doel. Om de gehechtheid aan op het oog oude zwart/wit opposities volledig te begrijpen, is het belangrijk om 'de politiek van de ervaring te lokaliseren' (Lewis, 1996, p. 51). Lewis ontdekte dat de door haar geïnterviewde zwarte welzijnswerksters meer essentialistisch waren in hun universalistische verhandelingen over het collectief en minder in hun verhandelingen over hun persoonlijke positiebepaling. Ze redeneert dat als zwarte welzijnswerksters een 'basiservaring' gebruikten om hun rol en plaats binnen de welzijnsorganisaties te rechtvaardigen, ze dit deden in een collectieve omgeving waarbinnen racisme opnieuw op de voorgrond trad. Dit weerhield de vrouwen er echter niet van hun perceptie van hun eigen positie binnen de 'ras'-, gender- en klassenverhoudingen' doorlopend bij te stellen. Zich rekenschap geven van de politieke context alleen volstaat hier niet. Het is zeker zo belangrijk om de politieke context van de diverse soorten racisme en de angst voor een verwatering van de 'zwarte strijd' - die veel welzijnswerkers tot tegenstanders van transraciale adoptie heeft gemaakt en veel zwarte mensen tot tegenstanders van het gebruik van 'bi-raciale' categoriseringen - op zichzelf ook weer te contextualiseren. Lewis' werk is nuttig als waarschuwing tegen een eenzijdige beschouwing van hetzij alleen het persoonlijke, hetzij alleen het collectieve discours (particularisme of universalisme), en tegen de automatische aanname van een essentialistische/niet-essentialistische dichotomie.

Het smeden van politieke allianties dwars door het verschil heen: wat steeds terugkeert en wat nieuw is

In het bovenstaande is besproken in hoeverre de manieren waarop verschil begrepen wordt zowel recursief zijn als iets nieuws bevatten, de status-quo zowel verstoren als ermee samenvallen. In dit deel wordt beschouwd of conceptualiseringen van verschil een aanmoediging zijn geweest voor progressieve denkwijzen over politieke verandering. Aangezien 'verschil' van centraal belang is geweest voor de ontwikkeling van hedendaagse feminismen, maakt dit deel gebruik van feministische debatten over verschil (waarvan er vele betrekking hebben gehad op 'ras' en etniciteit). De complexiteit van de manieren waarop verschil tot uitdrukking komt en de theorievorming erover, werpt de vraag op wat de beste politieke benadering is om een hernieuwd beroep op racialiserende verhandelingen en een bevestiging van al bestaande machtsverhoudingen te vermijden. Door deze vraag te stellen zijn veel feministen betrokken geraakt bij feministische kwesties die én nieuw zijn, én steeds weer terugkerende herhalingen. Steeds duiken vragen op rond de theoretisering van de aard en betekenis van verschil; de toewijding aan gelijkheid en aan de verstoring van een onrechtvaardige machtsverdeling; de overdenking van sociaal geconstrueerde markeringen (bijvoorbeeld van gender, 'ras' en etniciteit) als betekenaren van veelvoudige positionering; de rol van ervaring bij het verkrijgen van inzicht in sociale onrechtvaardigheden; en de mogelijkheden om door verschillen heen politieke bondgenootschappen te vormen. Nieuwe aandachtspunten zijn onder meer de interpretatie van macht als een relationeel verschijnsel, en de verstoring van het binaire denken over, bijvoorbeeld, zwart/wit en vrouw/man. De wisselwerking tussen wat herhaald wordt en wat nieuw is, heeft de creatieve spanning en dynamiek die het feministische denken over verschil eigen zijn, in stand helpen houden.

De aard van de terugkerende kwesties rond 'ras' en gender die op de feministische agenda worden aangepakt, komt goed naar voren in de beroemde rede die Sojourner Truth in 1851 afstak op de Conventie voor de Rechten van de Vrouw in Akron, Ohio. Sojourner Truth was als slavin geboren (als bezit van een rijke Nederlandse slavenhouder in New York). Ze voerde zowel campagne voor de afschaffing van de slavernij als voor gelijke rechten voor vrouwen. Omdat ze haar hele leven analfabeet was, bestaat er van haar rede geen officieel verslag en doen in feite twee verschillende versies ervan de ronde (Gates & McKay, 1997). De eerste werd gepubliceerd in *The Anti-Slavery Bugle* in Salem, Ohio, op 21 juni 1851. Maar het is het meer dramatische relaas, in 1863 gedaan door de abolitioniste en voorzitster van de Conventie, Frances Gage, dat gewoonlijk gebruikt wordt. Het is in ieder geval duidelijk dat Sojourner Truth's woorden op de Conventie als een bom insloegen en dat de uitdaging die de rede tot uitdrukking brengt een voorbode was van de campagnes van zwarte feministen meer dan een eeuw later:

'Well, children, where there is so much racket, there must be something out of kilter, I think between the negroes of the South and the women of the North - all talking about rights - the white men will be in a fix pretty soon. But what's all this talking about? That man over there says that women need to be helped into carriages, and lifted over ditches, and to have the best place everywhere. Nobody helps me any best place. And ain't I a woman? Look at me! Look at my arm. I have plowed, I have planted and I have gathered into barns. And no man could head me. And ain't

I a woman? I could work as much, and eat as much as any man - when I could get it - and bear the lash as well! And ain't I a woman? I have born children and seen most of them sold into slavery, and when I cried out with a mother's grief, none but Jesus heard me. And ain't I a woman? ...'

Deze korte rede stelde zich krachtig te weer tegen de essentialistische gedachtegang dat vrouwen vanzelfsprekend zwakker zijn dan mannen en dat zwarte slavinnen geen echte vrouwen waren. Daar bovenop bracht het de gelijktijdigheid ter sprake waarmee machtsrelaties door zowel 'ras' als gender vorm kregen - een onderwerp dat zwarte feministen 130 jaar later ook op de feministische agenda zetten. Zie hiervoor bijvoorbeeld bell hooks' boek (1981) dat dezelfde titel draagt als de rede van Sojourner Truth, *Ain't I a woman*. Of de verzameluitgave van Hull, Scott en Smith (1982), dat de toepasselijke titel *All the women are white, all the blacks are men, but some of us are brave* draagt, waarin wordt gesteld dat: 'We believe that sexual politics under patriarchy is as pervasive in black women's lives as are the politics of class and race. We also often find it difficult to separate race from class from sex oppression because in our lives they are most often experienced simultaneously.' (p. 16)

Het feit dat verklaringen van zwarte vrouwen over de wederzijdse doorsnijding van 'ras' en gender recursief zijn, laat zien op welke manieren politiek en conceptuele vraagstukken onderling verbonden zijn. Doordat zwarte vrouwen inzagen, tijdens wat sommigen de tweede feministische golf noemen, dat ze uit de theorieën en politieke campagnes van witte vrouwen waren weggelaten, vochten ze deze weglating aan en schreven ze over de wederzijdse doorkruisingen van 'ras' en gender - daarbij pleitend tegen een essentialistische behandeling van de categorie 'vrouwen'. Door dit te doen plaatsten ze verschil en diversiteit op de feministische agenda (Brah, 1996; Sudbury, 1998).

Toch is het op de agenda zetten van verschil nog maar het begin, en niet het eind van een proces geweest. Het verschil is op een veelheid aan manieren behandeld (Maynard, 1994; Brah, 1996) die soms hebben geholpen, maar soms tokenistisch of marginaliserend zijn geweest.

'A nod in the direction of the panoply of gender, ethnicity and 'race' has now become the sine qua non of being a good sociologist (...). The concern that all sociologists should always make at least a passing reference to 'women and ethnic minorities' has become a form of 'political correctness'. (...) If such a concern has now become a received wisdom in the sociological fraternity (for this is still largely what it is...) what happens to a serious consideration of social divisions? What, in fact, is so important about gender, ethnicity, 'race' (and class) that means we should not allow their analysis to be reduced to 'women and ethnic minorities', to that easy, homogenising, guilt-allaying cliché of the modern sociology textbook or to a form of what some may see as an empty 'political correctness'?' (Anthias, 1996, p. 1)

Het verzuim om verschil serieus te nemen bestaat natuurlijk allang en geeft aan dat de simpele erkenning van verschil op zichzelf niet noodzakelijkerwijs vooruitstrevend is, maar de weg opent naar tegengestelde mogelijkheden (Benhabib, 1992). De ooit wijdverbreide gewoonte om feministische teksten met een stukje over zwart feminisme aan te vullen, levert een mooi voorbeeld van hoe zwarte vrouwen nog steeds als irrelevant werden beschouwd voor de hoofdstroom van het feminisme. Eén zo'n tekst suggereerde dat voor zwarte, Aziatische en gekleurde vrouwen het feminisme ook een kwestie van ras is (Humm, 1992, p. 122). Deze benadering van verschil zaait op een impliciete manier verdeeldheid door 'ras' en racisme te marginaliseren tot vraagstukken waar alleen vrouwen uit minderheden in betrokken zijn. Het ziet over het hoofd dat 'ras' een kwestie is die alle vrouwen aangaat.

Bovendien is er een verhit debat gaande tussen degenen die een eenheid proberen te smeden die als basis moet dienen voor politieke organisatie (waaraan gewoonlijk wordt gerefereerd met de term 'identiteitenpolitiek'), degenen die stellen dat een 'standpunt' de weg vrijmaakt voor politieke verandering en erkenning van verschil, en degenen die streven naar politieke organisatie op grond van ingewikkelde, verschuivende definities van verschil. Hoewel deze posities vaak als duidelijk van elkaar te onderscheiden worden gezien, is er een toenemend aantal feministische auteurs aan het worstelen met de steeds weer terugkerende vraag hoe machtsverschillen politiek het beste kunnen worden aangepakt, ervan uitgaande dat macht eerder relationeel dan absoluut is. Al deze theorieën bevatten zowel nieuwe als recursieve ideeën. In het nu volgende deel worden enkele manieren tegen elkaar afgewogen waarop identiteitenpolitiek, 'standpoint'-theorie en postmoderne benaderingen zowel nieuwe als oude ideeën politiek inzetten om de degens te kruisen met het verschil.

Sommige verschillen onderdrukt, andere overdreven: de erfenis van identiteitenpolitiek

Identiteitenpolitiek beoogt politieke actie te vergemakkelijken door enerzijds de eenheid (identiteit) binnen sociaal geconstrueerde categorieën en ander-

zijds het verschil tussen categorieën onderling centraal te stellen. Dit is natuurlijk niets nieuws: geconstrueerde verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen zwarte en witte mensen zijn lang overdreven, terwijl interne verschillen zijn geminimaliseerd teneinde al bestaande geracialiseerde en gegenderde machtsverhoudingen in stand te houden. Echter, naast dit steeds terugkerende element is het nieuwe aan feministische identiteitenpolitiek dat deze inzet nu expliciet gebruikt wordt om bestaande machtsrelaties op de proef te stellen. Maar zowel de nieuwe als de oude elementen van identiteitenpolitiek hebben, als antwoord op de erkenning van verschil, de ruimte geschapen voor aan elkaar tegengestelde mogelijkheden. Eén van de voordelen ervan voor zwarte en lesbische vrouwen en vrouwen uit de arbeidersklasse is geweest dat het de impuls gaf tot het besef dat de belangen van witte, heteroseksuele vrouwen uit de middenklasse niet voor alle vrouwen relevant zijn. De daaruit voortkomende schermutseling met verschil tussen vrouwen vormde de aanzet tot een ontluiken van de theoretische interesse voor verschil en, daaraan gekoppeld, voor vragen rond subjectiviteit. Zo heeft identiteitenpolitiek de belangen van het feminisme verbreed tot een aantal onderscheidende assen en is deze politiek veel vrouwen tot steun geweest (Brah, 1996).

Identiteitenpolitiek is niet nieuw - het is door mensen in machtiger posities herhaaldelijk ter rechtvaardiging van hun dominantie ingezet. Sojourner Truths oproep om tot de categorie 'vrouw' te worden toegelaten had een aanwijsbare overtuigingskracht, omdat het een uitdaging betekende van de impliciete identiteitenpolitiek die door witte vrouwen gevoerd werd. Maar hoewel identiteitenpolitiek vroeger voornamelijk de belangen van de machtigen diende, is een van de eigenschappen die er nieuw aan zijn dat het in gebruik is genomen door mensen in minder machtige sociale posities. Toch heeft identiteitenpolitiek als uitgangspunt voor politieke actie vele tekortkomingen (Solomos, 1996). Identiteitenpolitiek maakt mensen alleen zichtbaar als te onderscheiden categorieën (Anthias & Yuval-Davis, 1992). Zo worden zwarte vrouwen bijvoorbeeld verondersteld alleen te representeren wat in essentialistische termen als de positie van zwarte vrouwen wordt gezien. Bovendien worden ze behandeld alsof ze onderling uitwisselbaar zijn, alsof ze dezelfde politieke mening hebben en dezelfde beginselen en doelstellingen zijn toegedaan. Identiteitenpolitiek is dus reductionistisch; het reduceert alle individuen tot alomvattende categorieën en schiet tekort in de erkenning van overeenkomsten dwars door deze collectiviteiten heen. Verre van vooruitstrevend, is identiteitenpolitiek dan net zo tokenistisch en stereotiep als theorieën die de categorie 'vrouw' (of 'zwart') behandelen alsof deze ongedifferentieerd is, terwijl ze het ondertussen hebben over, en zich richten tot, de meest machtige groepen vrouwen.

Bovendien bedient identiteitenpolitiek zich, wanneer het de vele manieren waarop mensen verschillen probeert te verklaren, van hiërarchieën van onderdrukking en van de taal van de 'authentieke subjectieve ervaring' (Parmar, 1989). Het verzamelen van 'onderdrukkingsmarkeringen' leidt tot een morele en politieke gangbaarheid die eigen is aan identiteiten die aan onderdrukking vastzitten. Dit opent aanvalsroutes voor diegenen die het feminisme willen beschuldigen van 'politieke correctheid'. Het achterliggende probleem is dat identiteitenpolitiek de complexiteiten van het verband tussen identiteit en verschil consequent negeert, en tracht om met identiteit om te springen alsof het een in zichzelf besloten eenheid vormt, natuurlijk en stabiel, terwijl het altijd onder constructie is, altijd gedifferentieerd en altijd geconstitueerd binnenin in plaats van buiten de manieren waarop het wordt gerepresenteerd (Hall, 1992). Deze essentialistische verzekering van homogeniteit kan tot absolutisme leiden, of het nu om gender, seksualiteit, 'ras' of etniciteit draait, vooral omdat het zich met één markering van verschil uiteenzet. Dat om het even welke groepsidentiteit voor de oorspronkelijke wordt gehouden en dat op basis van verschillen tussen groepen democratische rechten worden geclaimd, kan daarom de kiem zijn van een autoritair politiek systeem (Benhabib, 1998). Het is zodoende niet aannemelijk dat zelfs een strategisch essentialisme, dat speciaal ontwikkeld is om te erkennen dat claims met betrekking tot vrouwen politieke interventies zijn (Spivak, 1987), zal uitmonden in democratische politiek. Dit is eens te meer zo, omdat het strategisch essentialisme tot op zekere hoogte ter rechtvaardiging van het essentialisme heeft gediend (Spivak & Rooney, 1989). Om deze reden moeten veralgemeniseringen over gedeelde identiteit nader worden verduidelijkt, waarbij men zich rekenschap geeft van de vaagheid van de geconstrueerde grenzen (Nicholson, 1998).

Zo doemt de vraag op of identiteitenpolitiek politieke actie eigenlijk niet tegenwerkt, doordat het de manieren beperkt waarop feministen zowel verschillen als overeenkomsten kunnen begrijpen. Deze gedachte op zichzelf werpt belangrijke vraagstukken op: hoe kunnen we het feminisme als politiek overeind houden als onderdrukking en verschil de feministische solidariteit kunnen versplinteren? Aan de andere kant, zou het terzijde schuiven van de verschillen tussen vrouwen in het belang van politieke solidariteit een terugval tot gevolg hebben naar de vroegere, bekritiseerde status-quo, waarbinnen bijvoorbeeld

zwarte vrouwen en witte vrouwen uit de arbeidersklasse door de behandeling van 'de vrouw' als ongedifferentieerde categorie onzichtbaar werden gemaakt? Kan het feminisme zich veroorloven identiteitenpolitiek te negeren, terwijl die in de alledaagse praktijk voortdurend werkzaam is, bijvoorbeeld in de voortgaande politieke dominantie van witte mannen als gekozen vertegenwoordigers in parlementaire democratieën en als 'captains of industry' (Elam, 1994)? Wellicht is het om deze redenen dat onze huidige situatie kan worden gekarakteriseerd door een woekering van claims op basis van identiteit (Benhabib, 1998).

Sudbury (1998) heeft de manieren onderzocht waarop de term identiteitenpolitiek is gebruikt om de mobilisering van onderdrukte groepen te beschrijven. Zij stelt dat men zich de term heeft toegeëigend als een manier om die groepen te begrijpen, die een podium eisen voor stemmen die eerder het zwijgen is opgelegd. Deze toe-eigening heeft geleid tot de aanname dat alle politieke groeperingen die door onderdrukte groepen zijn opgericht, zich uitsluitend wijden aan introspectie en zelfontdekking (p. 235). Echter, zoals Sudbury laat zien, hebben zwarte vrouwenorganisaties in Engeland zich bediend van een breed gebaseerde, strategische versie van identiteitenpolitiek, die veel ingewikkelder is dan vaak gesuggereerd wordt. Dit soort identiteitenpolitiek heeft de weg geëffend voor nieuwe zienswijzen en heeft een nieuwe politieke agenda voortgebracht.

Veel feministen hebben bepleit dat er nieuwe oppositionele en bevrijdende manieren nodig zijn waarop vrouwen zelf een identiteit construeren (hooks, 1990). Er bestaat geen eenduidig antwoord op de vraag hoe de voordelen van identiteitenpolitiek behouden kunnen blijven, terwijl de essentialistische steriliteit ervan wordt vermeden. Deze kwesties en de debatten die eruit zijn voortgesproten, maken samen de steeds weer terugkerende vraagstukken uit die door feministische verschiltheorieën aan de orde worden gesteld. Ze vereisen alle dat we ons rekenschap geven van de toestanden die de aanleiding vormden tot identiteitenpolitiek, terwijl we ons voorbij simplistische claims rond identiteit in de richting van meer complexiteit begeven.

Identiteit en verschil: epistemologische standpunten ten behoeve van politieke verandering

Feministische 'standpoint'-theorie (onder andere Hartsock 1983; Harding, 1991, 1993) heeft belangrijke bijdragen geleverd aan het denken over hoe verschil serieus kan worden genomen zonder in identiteitenpolitiek te vervallen. 'Standpoint'-theorie kent inmiddels vele varianten (Mann & Kelley, 1997), die een voortgaande stroom van publicaties produceren (zie onder andere Hekman, 1997; Janack, 1997; Prins, 1997; Henwood, Griffin & Phoenix, 1998). Het beargumenteert echter voornamelijk dat minder onderdrukkende sociale verhoudingen kunnen worden gekweekt door zich te verstaan met een politiek ontwikkeld en theoretisch goed gefundeerd begrip van de gezichtspunten of standpunten van vrouwen. 'Standpoint'-theorie heeft aanwijsbaar dezelfde wortels en betrokkenheid als identiteitenpolitiek, voorzover het zich concentreert op de wereldbeelden en politieke mogelijkheden die uit specifieke identiteitsposities kunnen voortkomen en op hoe verschillen door empathie met de positie van de Ander kunnen worden overstegen. Het engagement van deze theorie is dus een oude bekende in een nieuw jasje, die voor nieuwe oplossingen moet zorgen.

Op Hartsocks formulering van 'standpoint'-theorie is de kritiek geuit dat het sommige van de problemen van identiteitenpolitiek reproduceert door vrouwen te behandelen als een ongedifferentieerde categorie met een gedeeld, epistemologisch geprivilegieerd standpunt, dat gebaseerd is op een gemeenschappelijke onderdrukking en 'vrouwelijke ervaring' (Hekman, 1997). Hardings werk, daarentegen, heeft de kwestie van (vooral geracialiseerde) verschillen tussen vrouwen aan de orde gesteld en heeft gepoogd om de ervaring van één soort onderdrukking (gender) overdraagbaar te maken ten behoeve van een goed begrip van andere soorten onderdrukking (bijvoorbeeld 'ras'). Zij redeneert bijvoorbeeld dat witte vrouwen uit de middenklasse de verantwoordelijkheid kunnen nemen om vanuit het perspectief van zwarte vrouwen uit de arbeidersklasse iets over hun eigen geprivilegieerde positie te leren. Volgens Harding heeft elk kennend subject de verantwoordelijkheid om vanuit het gezichtspunt van gemarginaliseerde anderen kennis op te doen. Harding is gelaakt voor het fundamentalisme dat inherent is aan de notie van feministische standpunten; voor haar constructie van macht als iets dat absoluut is en van waarheid als iets onschuldigs, alsmede voor de circulariteit die ze in het leven roept door het 'als vrouwen spreken' centraal te stellen, terwijl ze tegelijkertijd de constructie van de categorie 'vrouwen' zelf bekritiseert (zie onder andere: Flax, 1990; 1993; Prins, 1997). Ook haar privilegiëring van de positie van buitenstaanders op grond van de veronderstelling dat zij een ongeëvenaard inzichtelijk begrip van onderdrukking bezitten, is aan kritiek onderhevig geraakt (Grossberg, 1997).

De theorievorming rond een feministisch 'standpoint' is echter zowel krachtdadig als invloedrijk geweest, deels omdat het politieke verandering centraal stelt. Patricia Hill Collins' (1990) toepassing van een zwart feministisch 'standpoint', bijvoorbeeld, houdt zich zowel bezig met geracialiseerde verschillen

tussen vrouwen, als met hun overeenkomsten. Het beoogt door middel van dialoog de problemen te overwinnen die het verschil bij het streven naar politieke actie opwerpt. Waar Harding pleit voor het innemen van het gezichtspunt van gemarginaliseerde anderen, vindt Collins zodoende dat de dialoog een hulpmiddel moet zijn bij het begrijpen van de zienswijze van anderen, zonder dat iemand vervolgens als vanzelfsprekend haar eigen perspectief zou moeten veranderen. Collins betoogt dat we met betrekking tot identiteiten de ogenschijnlijke, binaire zekerheden van of/of moeten verwerpen, en dat we veelvoudige identiteiten moeten claimen door met betrekking tot 'ras', klasse en gender vast te houden aan en/beide. Deze focus op pluraliteit is van nut geweest bij het aan de orde stellen dat alle vrouwen op vele manieren gepositioneerd zijn. Een teveel aan nadruk op 'identiteiten-met-verbindingsstreepjes' is echter ook bekritiseerd, omdat dit impliceert dat ervaring de enige bron van kennis zou zijn (Bondi, 1993). De plaats die in feministische theorievorming en politiek aan ervaring zou moeten worden toegekend is omstreden, zeker voor de tegenstanders van 'standpoint'-theorie (zie Hekman, 1997; Henwood et al., 1998). Dit is vooral het geval omdat 'standpoint'-theorie op manieren kan worden toegepast die niet alleen de ervaringen van vrouwen als vanzelfsprekend waar behandelen, maar in dezelfde beweging de analytische verslaglegging van de verhalen van vrouwen door de onderzoekster privilegiëren (Prins, 1997).

Hoewel zwaar bekritiseerd, zijn elementen binnen de 'standpoint'-theorie, zoals de constructie van de onontwarbare verwevenheid van politiek en epistemologie en de politieke toewijding aan de verstoring van onrechtvaardige sociale verhoudingen, sleutelkwesties voor feministische (en andere) politiek. Het is daarom niet verrassend dat de vraagstukken die door 'standpoint'-theoretici zijn opgeworpen zich steeds opnieuw hebben gemanifesteerd en dat de daaruit voortgevloeide debatten nooit gesloten zijn.

Verschil en multipliciteit als politieke transformatie

Het is maar al te makkelijk om feministische discussies af te schilderen alsof ze van een onbevredigend negeren van verschillen zijn opgeschoven naar een toestand waarin verschillen adequaat worden aangepakt. Dit zou echter een te rechtlijnig beeld schetsen. Want hoewel de theorievorming en analyse rond het verschil belangrijke werktuigen voor politieke verandering hebben opgeleverd, is het verschil soms slechts op een symbolische manier aan de orde gekomen. Bovendien is het soms ingezet ter marginalisering van diegenen die als dragers van het verschil zijn aangemerkt. Daarentegen hebben veel feministen zich ook beziggehouden met manieren die het mogelijk moeten maken om toegedaan te blijven aan het feminisme als een politiek die aan de ene kant verschillen erkent, maar aan de andere kant tweedelingen tussen zelf en anderen verstoort. Zodoende bevatten hun analyses een weigering om het verschil als vanzelfsprekend verdelend te construeren. Ze stemmen eerder in met wat Bonnie Dill Thornton voorstond: 'When we have reached the point where the differences between us *enrich* our political and social action rather than divide it, we will have gone beyond the personal and will, in fact, be political enough.' (1983, p. 186)

Hiermee wil ik niet de indruk wekken dat het aan de orde stellen van verschil tussen feministen tot overeenstemming heeft geleid. Het is in feite het startschot geweest van een ingrijpend debat binnen het feminisme tussen degenen die vinden dat het postmodernisme en poststructuralisme een belangrijke bijdrage leveren aan het feministische begrip op dit punt (onder andere Burman, 1990; 1994; Gill, 1995; Brah, 1996; Griffin, 1997; McRobbie, 1997) en feministen die het poststructuralisme en postmodernisme verwerpen (onder andere Brodribb, 1992; Assiter, 1996; Ebert, 1997; Yuval-Davis, 1997). Anderen hebben betoogd dat de postmodernistische interesses dezelfde zijn als die van het feminisme, ook al ontkennen veel postmodernisten de invloed van feministische theorievorming. Deze gedeelde interesses zijn onder meer verschil en 'Anders-zijn'; kritiek op noties van een eenmakende 'identiteit'; een focus op meervoudige, gefragmenteerde en gedecentreerde subjectiviteiten en subjectposities; kritiek op het essentialisme; en de deconstructie van kennis en van de taal die haar construeert. Feministische schrijfsters van heel verschillende theoretische signatuur beargumenteren dat het mogelijk is om benaderingen met elkaar te verzoenen die algemeen als tegenovergesteld worden beschouwd, zoals het strategisch essentialisme en het non-essentialisme (Lewis, 1996; Azoulay, 1997), het realisme en het relativisme (Gill, 1995; Assiter, 1996), ervaring en het anti-essentialisme, psychoanalyse en poststructuralisme (Scott, 1992; Henwood e.a., 1998; McRobbie, 1997), of het aanhangen van zowel morele waarden als postmoderne ideeën (Butler, 1992; Soper, 1993; Squires, 1993).

Er bestaat een grote inzet om de feministische praktijk in relatie tot het verschil een stap verder te brengen (doordat iedereen op de hoogte is van de nieuwe formuleringen van kwesties die door de identiteitenpolitiek en 'standpoint'-theorie naar voren zijn gebracht). Er is echter niet zomaar overeenstemming over de vraag welke stappen er het beste gezet zouden kunnen worden met een feministische politiek die met betrekking tot het verschil ter zake kundig is. Het

is aantoonbaar dat juist de onenigheid tussen verschillende feministische stromingen heeft bijgedragen aan een beter begrip van de omgang met verschil: 'Antagonism is no bad thing, and much activity within feminist groups has - thankfully - never shied away from a fight. Given what is at stake - politics as well as meaning - a little heat is hardly unexpected or unwanted.' (McLaughlin, 1997, p. 5)

Ondanks de onderlinge strijd en verhitte discussies die de pogingen om de feministische agenda te vernieuwen hebben gekenmerkt, zijn intussen veel overeenkomsten aan het daglicht getreden - waarvan er vijf steeds weer in de literatuur opduiken en een politieke belofte lijken in te houden.

1. De verstoring van het binaire denken over bijvoorbeeld sekse en gender, vrouw en man, zwart en wit, sociaal constructivisme en essentialisme, standpunten en verschillen, identiteitenpolitiek en fragmentatie (Chanter, 1998; Henwood et al., 1998; Holmstrom, 1998; Nicholson, 1998; Allen, 1999).
2. De onderkenning dat sekse/gender alleen kan worden begrepen als andere verschillen niet als ondergeschikt worden gedacht, maar dat in plaats daarvan verschillen (in bijvoorbeeld 'ras', etniciteit, klasse, seksualiteit en ook gender) als relationeel, veelvoudig, dynamisch en elkaar doorsnijdend worden gezien (Braidotti, 1994; Moody-Adams, 1998).
3. De vervaardiging van theoretische samenvoegingen voor politieke doeleinden. Zo suggereert Braidotti bijvoorbeeld: 'The French school of sexual difference has come under criticism for its color-blindness and its disregard of race and ethnicity... In postmodernity what is needed are new transversal or intersectional alliances between postcolonialism, poststructuralism and postgender theories.' (1998, p. 305)
4. Zowel de nieuwe als de oudere benaderingen onderkennen het belang van het inzetten van een met waarden onderbouwde oppositie tegen onderdrukkende machtsverhoudingen en Bverschillen.
5. Er wordt steeds vaker betoogd dat verandering instigerende politiek relaties nodig heeft die gericht zijn op bondgenootschap en coalitie, wat op zichzelf een discussie vereist die open, ter zake kundig en toegewijd maar respectvol verloopt. Discussie is vooral belangrijk aangezien een erkenning van multipliciteit en elkaar doorsnijdende verschillen betekent dat het niet langer mogelijk is om er als vanzelfsprekend vanuit te gaan dat er een vooraf gegeven aanhang bestaat in wiens naam we kunnen handelen, of vooraf gegeven bondgenoten wier doelen met de onze overeenkomen (Mercer, 1994).

De verwante concepten bondgenootschap en coalitie onderscheiden zich van elkaar doordat coalities vaak tijdelijk zijn, gebaseerd op specifieke gedeelde doeleinden, terwijl bondgenootschappen vaak langer standhouden (Sudbury, 1998). Er zijn een aantal argumentaties waarmee feministische auteurs de mogelijkheid van coalitie- of alliantievorming bepleiten. Brahs notie van 'ruimte van de diaspora' verwijst naar het gebied waar al onze stambomen met elkaar verknoopt zijn geraakt - zowel die mét een bekende geschiedenis van migratie als die zonder. Dit is het scharnier van het verschil; de plek waar diaspora, begrenzing en de politiek van locatie samenkomen. Het voorziet daarom in wat Brah een theorie van verbastering noemt, die de weg vrijmaakt voor 'de contouren van de macht in al zijn veelvoudige verschijningsvormen' (van klasse, gender, 'ras', seksualiteit, et cetera) en die inzicht mogelijk maakt in de complexiteiten van identificaties over scheidslijnen heen (Brah, 1999). Een net weer andere politiek van bondgenootschap is in praktijk gebracht door Italiaanse vrouwen in de organisatie *Women in Black*. Zij gebruiken 'transversalisme' (afgeleid van universalisme) als een manier om 'geworteld' te zijn in hun eigen identiteiten en materiële en politieke werkelijkheden, terwijl ze tegelijkertijd nadrukkelijk proberen 'op te schuiven' om in dialoog te kunnen treden met vrouwen met andere materiële en politieke werkelijkheden (Yuval-Davis, 1997).

Door verschil aan te pakken als een politiek veranderingsmoment hebben veel feministische filosofen geprobeerd om noties van democratie opnieuw te theoretiseren. Deze hernieuwde conceptualiseringen vereisen alle een actieve discussie over verschil. Zo bepleit Iris Young (1990) een sterk participerende democratie, die ze verkiest boven de traditionele liberale ideeën over onpartijdigheid en consensus. Dit idee vindt steun bij Martha Nussbaum (1997), die stelt dat burgers in de gelegenheid moeten zijn om hun eigen redeneren ter hand te nemen, kritisch te denken en te argumenteren met kennis inzake respect voor de menselijkheid en diversiteit van anderen. Amy Gutmann (1992; 1998; Gutmann & Thompson, 1998) brengt de notie naar voren van een deliberatieve democratie, waarbinnen dialoog en discussie centraal staan en burgers met elkaar in een doorlopend debat verwikkeld zijn, en waar vrijheid van vereniging een groot goed is. Een andere, maar aanvullende benadering van de constructie van democratische bondgenootschappen pleit voor een bewuste wederopbouw van solidariteit dwars door de verschillen heen, teneinde de identiteitenpolitiek te overstijgen (Dean, 1996, 1997a, b). Dean betoogt dat de samenleving bestaat uit een groot aantal sociale groepen die onophoudelijk worden ontbonden en opnieuw samengesteld. In antwoord op deze vermenigvuldiging van verschillen hebben we een nieuwe

democratie nodig, waarin we politiek een andere plaats moeten geven, en waarin feministische theorievorming zich bezighoudt met machtsverhoudingen die ontstijgen aan die van sekse, gender en vrouwen alleen. Ze stelt dat we een reflexieve feministische solidariteit nodig hebben om tussen feministen relaties tot stand te kunnen brengen die zich kenmerken door openheid, reflectie en aansprakelijkheid voor verschillen. Zulke relaties hebben geen vanzelfsprekend startpunt in gemeenschappelijkheden. In plaats daarvan moeten coalities worden bewerkstelligd door middel van een politiek van betrokkenheid en door het immer aanwezige risico van onenigheid niet uit de weg te gaan.

De recursiviteit van alliantiepolitiek en solidariteit

Bovengenoemde theorieën en metaforen voor de gelijktijdige promotie van een politiek van allianties en solidariteit en van de erkenning van verschil zijn opwindend. Allemaal brengen ze voort wat Haraway (1991) gesitueerde kennis noemt en nieuwe manieren van kijken. Samen leveren ze duidelijke aanwijzingen omtrent de kwesties waarmee we zullen moeten worstelen om het verschil op een geslaagde wijze aan de orde te stellen - vooral erkenning voor de veranderlijkheid van geconstrueerde scheidslijnen, dat verschilcategorieën niet binair zijn, en dat allianties of coalities nooit vanzelf spreken, maar dat ervoor gewerkt moet worden. Hoewel deze nieuwe formuleringen overtuigend klinken, staat nog te bezien of ze ook werkelijk solidariteit door de verschillen heen zullen kunnen bevorderen.

Maar noch deze kwesties, noch hun oplossingen zijn nieuw. Sojourner Truth (hierboven aangehaald) was niet alleen uit op opgenomen worden in de categorie 'vrouw', maar ook op bondgenootschap over de scheidslijnen van gender en 'ras' heen. De verklaring van het Combahee River Collective bepleitte op soortgelijke wijze een alliantiepolitiek: 'Although we are feminists and lesbians, we feel solidarity with black men and do not advocate the fractionalization that white women who are separatists demand. Our situation as black people necessitates that we have solidarity around the fact of race, which white women of course do not need to have with white men, unless it is their negative solidarity as racial oppressors. We struggle together with black men against racism, while we also struggle with black men about sexism.' (Nicholson, herdruk 1997, p. 65)

Zoals Nicholson naar voren brengt, laat de verklaring van het Combahee River Collective zien dat:

'In short, as early as 1977, some feminists were noting that *all* women are racialized and classed, and that gender intersects with such factors so fundamentally as to negate the possibility of abstracting any one factor as a basis of self identity or political action. As early as 1977 some feminists were understanding the need for articulating identity in ways that facilitated rather than undermined coalition politics.' (Nicholson, 1997, p. 10)

Deze kwesties keren steeds weer terug, omdat ze voor een transformatieve politiek van belang zijn, en omdat het om ingewikkelde vraagstukken gaat die zich niet in één keer laten afhandelen. Juist hun recursiviteit vormt een aanwijzing dat benaderingen die nu nog nieuw zijn waarschijnlijk ook een herformulering zullen kunnen gebruiken.

Hoewel veel feministen in identiteitenpolitiek niet langer een gezonde basis zien voor coalitievorming als een transformerende politiek, heeft het gevecht met het verschil de feministische theorievorming en praktijk wel verrijkt. Want wat zeker nieuw is, behalve dan voor de zwarte vrouwen, lesbiennes en anderen die ten opzichte van witte middenklassevrouwen relatief marginale posities innamen is de wijdverbreide erkenning van het belang van dit gevecht met positioneringen en veelvoudige verschillen als een voorwaarde om politieke bondgenootschappen en coalities te kunnen smeden. Deze voortgezette ontwikkeling van recursieve ideeën is al verandering op zichzelf.

Concluderende gedachten

Hoewel het de gewoonte is aan te nemen dat nieuwe ideeën oudere vervangen omdat ze beter zijn, is in dit artikel betoogd dat veel nieuwe constructies van verschil oudere kwesties, theorieën en methodologieën hebben ingelijfd. Verder zijn veel nieuwe benaderingen recursief: ze reproduceren in hun behandeling van verschil allang bestaande problemen. Er bestaat zodoende met betrekking tot wat zich herhaalt en wat nieuw is geen absoluut onderscheid tussen goed en slecht.

Identiteitenpolitiek, die gebaseerd is op een veronderstelde eenheid binnen een categorie, een verschil met andere geconstrueerde groepen en de privilegiëring van ervaring, heeft aan veel kritiek blootgestaan. Identiteitenpolitiek is echter wel een stimulans geweest voor debatten over de vraag hoe tussen gefragmenteerde groeperingen het beste politieke bondgenootschappen konden worden gesmeed. Als gevolg hebben sommige feministen uiteenlopende varianten van de 'standpoint'-theorie omhelsd, terwijl anderen hebben gepoogd om de inzichten van het postmodernisme met elkaar te verzoenen zonder in de valkuil te trappen om verschil te behandelen als iets wat *freischwebend* is en zich aan machtsverhoudingen heeft onttrokken. De uiteenzetting met het

verschil was en is dus productief doordat het een gevecht is met complexiteit en politieke verandering. Deze uiteenzetting is daarom waarschijnlijk een doorlopend in plaats van een eindig proces, zoals de volgende twee citaten duidelijk maken:

'It (racism) is a moving target, a contested terrain. Inevitably, as a society, as political movements and as individuals, we have to make lots of mistakes; we have to see our action and our thought, our praxis, in pragmatic terms. Because racism changes and develops, because it is simultaneously a vast phenomenon framed by epochal historical developments, and a moment-to-moment experiential reality we can never expect fully to capture it theoretically. Nor can we expect that it will ever be fully overcome. That does not mean, however, that we are free to desist from trying.' (Winant, 1998, pp. 764-765)

'To counter this complicity, we must have more written work and oral testimony documenting ways barriers are broken down, coalitions formed, and solidarity shared. It is this evidence that will renew our hope and provide strategies and direction for future feminist movement.

Producing this work is not the exclusive task of white or black women; it is collective work. The presence of racism in feminist settings does not exempt black women or women of colour from actively participating in the effort to find ways to communicate, to exchange ideas, to have fierce debate. If revitalized feminist movement is to have a transformative impact on women, then creating a context where we can engage in open critical dialogue with one another, where we can debate and discuss without fear of emotional collapse, where we can hear and know one another in the difference and complexities of our experience, is essential.' (hooks, 1994, p. 110)

Literatuur

Allen, Amy (1999). Solidarity after identity politics: Hannah Arendt and the power of feminist theory. *Philosophy and Social Criticism, 25* (1), 97-118.

Anthias, Loya (1996). *'Rethinking social divisions: or what's so important about gender, ethnicity, race and social class?'* Inaugural lecture, 15th February, Greenwich: University of Greenwich.

Anthias, Loya and Yuval-Davis, Nira (1992). *Racialized boundaries race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London: Routledge.

Assiter, Alison (1996). *Enlightened women: modernist feminism in a postmodern age*. London: Routledge.

Azoulay, Katya Gibel (1997). 'Experience, empathy and strategic essentialism' *Cultural Studies, 11* (1), 89-110.

Banton, Michael (1977). *The idea of race*. London: Tavistock.

Benhabib, Seyla (1992). *Situating the self*. Cambridge: Cambridge University Press.

Benhabib, Seyla (1998). Democracy and identity: in search of the civic policy. *Philosophy and social criticism, 24*(2/3), 85-100.

Bondi, Liz (1993). Locating identity politics. In Michael Keith & Steve Pile (Eds.), *Place and the politics of identity*. London: Routledge.

Brah, Avtar (1996). *Cartographies of diaspora: contesting identities* London: Routledge.

Brah, Avtar (1999). The scent of memory: 'strangers', 'our own' and 'others'. *Feminist Review, 60,* 4-25.

Braidotti, Rosi (1994). *Nomadic subjects: embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia University Press.

Braidotti, Rosi (1998). Sexual difference theory. In Alison Jaggar and Iris Young (Eds.), *A companion to feminist philosophy* (pp. 298-306). Oxford: Blackwell.

Brodribb, Somer (1992). *Nothing mat(t)ers: a feminist critique of postmodernism*. Melbourne: Spinifex Press.

Burman, Erica (1990). Differing with deconstruction: a feminist critique. In Ian Parker & John Shotter (Eds.), *Deconstructing social psychology* (pp. 208-220). London: Routledge.

Burman, Erica (1994). Experiences, identities and alliances: jewish feminism and feminist psychology. *Feminism and Psychology, 4* (1), 155-178.

Butler, Judith (1992). Contingent foundations: feminism and the question of 'postmodernism'. In Judith Butler & Joan Scott (Eds.), *Feminists theorize the political* (pp. 3-21). New York: Routledge.

Chanter, Tina (1998). Postmodern subjectivity. In Alison Jaggar & Iris Young (Eds.), *A companion to feminist philosophy* (pp. 263-271). Oxford: Blackwell.

Collins, Patricia Hill (1990). *Black feminist thought: knowledge, consciousness and the politics of empowerment*. Boston: Unwin Hyman.

Combahee River Collective (1977/1997). A black feminist statement. In Linda Nicholson (Ed.), *The second wave: a reader in feminist theory* (pp. 63-70). New York: Routledge.

Dean, Jodi (1996). *Solidarity of strangers: feminism after identity politics*. California: The University of California Press.

Dean, Jodi (Ed.). (1997a). *Feminism and the new democracy: resiting the political*. Newbury Park, Ca: Sage.

Dean, Jodi (1997b). The reflective solidarity of democratic feminism. In Jodi Dean (Ed.), *Feminism and the new democracy: resiting the political* (pp. 244-264). Newbury Park, Ca: Sage.

Donald, James and Rattansi, Ali (Eds.) *(1992). 'Race', culture and difference*. London: Sage.

Ebert, Teresa (1997). The crisis of (ludic) socialist feminism. *Genders, 21,* 339-369.

Elam, Diane (1994). *Feminism and deconstruction: Ms en Abyme*. London: Routledge.

Fine, Michelle, Weis, Lois, Powell, Linda & Wong, L. Mun (Eds.) (1997). *Off white: readings on race, power and society*. New York: Routledge.

Flax, Jane (1990). *Thinking fragments: psychoanalysis, feminism, & postmodernism in the contemporary West*. Berkeley: University of California Press.

Flax, Jane (1993). *Disputed subjects: essays on psychoanalysis, politics and philosophy*. New York: Routledge.

Frankenberg, Ruth (1993). *White women, race matters: the social construction of whiteness*. London: Routledge.

Gates, Henry Lous & McKay, Nellie (1997). *The Norton anthology of African American literature*. New York: Norton.

Gill, Rosalind (1995). Relativism, reflexivity and politics: interrogating discourse analysis from a feminist perspective.

In Sue Wilkinson & Celia Kitzinger (Eds.), *Feminism and discourse: psychological perspectives* (pp. 165-186). London: Sage.
Gilroy, Paul (1995). Roots and routes: black identity as an outernational project. In Herbert Harris, Howard Blue & Ezra Griffith (Eds.), *Racial and ethnic identity: psychological development and creative expression* (pp. 15-30). New York: Routledge.
Griffin, Christine (1997). Troubled teens: managing disorders of transition and consumption. *Feminist Review, 55*, 4-21.
Grossberg, Lawrence (1997). Cultural studies, modern logics, and theories of globalisation. In Angela McRobbie (Ed.), *Back to reality? Social experience and cultural studies* (pp. 7-35). Manchester: Manchester University Press.
Gutmann, Amy (1992). Introduction. In Amy Gutmann (Ed.) *Multiculturalism and the politics of recognition: an essay by Charles Taylor*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Gutmann, Amy (1998). *Freedom of association*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Gutmann, Amy & Thompson, Dennis (1998). *Democracy and disagreement*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Hall, Stuart (1992). 'Questions of cultural identity'. In S. Hall, D. Held & T. McGrew (Eds.), *Modernity and its futures* (pp. 274-316). Cambridge: Polity.
Hall, Stuart (1996). 'New ethnicities'. In David Morley & Kuan-Hsing Chen (Eds.), *Stuart Hall: critical dialogues in cultural studies* (pp. 441-449). London: Routledge.
Hall, Stuart (1997). The spectacle of the 'Other'. In Stuart Hall (Ed.), *Representation: cultural representations and signifying practices* (pp. 223-290). London: Sage.
Haraway, Donna (1991). *Simians, cyborgs and women: the reinvention of nature*. London: Free Association.
Harding, Sandra (1991). *Whose science, whose knowledge? Thinking from women's lives*. Oxford: Oxford University Press.
Harding, Sandra (1993). Rethinking standpoint epistemology: what is 'strong objectivity'?'In Linda Alcoff & Elizabeth Potter (Eds.), *Feminist epistemologies* (pp. 49-82). London: Routledge.
Hartsock, Nancy (1983). The feminist standpoint: developing the ground for a specifically feminist historical materialism. In Sandra Harding & Merrill Hintikka (Eds.), *Discovering reality: feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and the philosophy of science* (pp. 283-310). Dordrecht: Reidel.
Hekman, Susan (1997). Truth and method: feminist standpoint-theory revisited. *Signs, 22* (2) pp. 341-365.
Henwood, Karen, Christine Griffin & Ann Phoenix (Eds.) (1998). *Standpoints and differences*. London: Sage.
Hetherington, Kevin & Munroe, Rolland (1997). *Ideas of difference*. Oxford: Blackwell.
Holmstrom, Nancy (1998). Human nature. In Alison Jaggar & Iris Young (Eds.), *a companion to feminist philosophy* (pp. 280-288). Oxford: Blackwell.
hooks, bell (1981). *Ain't I a woman? Black women and feminism*. Boston, Mass.: South End Press.
hooks, bell (1990). *Yearning: race, gender and cultural politics*. Boston: South End Press.
hooks, bell (1994). *Teaching to transgress: education as the practice of freedom*. New York: Routledge.
Hull, Gloria; Scott, Patricia Bell & Smith, Barbara (1982). *All the women are white, all the blacks are men, but some of us are brave*. New York: The Feminist Press.
Hull, Gloria & Smith, Barbara (1982). Introduction: the politics of black women's studies. In G. Hull, P. Scott & B. Smith (Eds.), *All the women are white, all the blacks are men, but some of us are brave*. New York: The Feminist Press.
Humm, Maggie (Ed.). (1992). *Feminisms: a reader*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
Janack, Marianne (1997). Standpoint-epistemology without the 'standpoint'?: An examination of epistemic privilege and epistemic authority, *Hypatia, 12* (2), 125-164.
Lewis, Gail (1996). Black women's experience and social work. *Feminist Review, 53*, 24-56.
Mann, Susan & Lori Kelley (1997). Standing at the crossroads of modernist thought: Collins, Smith, and the new feminist epistemologies. *Gender and Society, 11* (4), 391-408.
Maynard, Mary (1994). 'Race', gender and the concept of 'difference' in feminist thought. In Haleh Afshar & Mary Maynard, *The dynamics of 'race' and gender* (pp. 9-25). London: Falmer.
McLaughlin, Janice (1997). Feminist relations with postmodernism: reflections on the positive aspects of inbolbement. *Journal of Gender Studies*, 6 (1), 5-15.
McRobbie, Angela (1997). The Es and the Anti-Es: new questions for feminism and cultural studies. In M. Ferguson & P. Golding (Eds.), *Cultural studies in question* (pp. 170-186). London: Sage.
Mercer, Kobena (1994). *Welcome to the jungle*. New York: Routledge.
Milner, David (1991). *Innocence, ignorance and belief*. Inaugural professorial lecture (5th December). London: Polytechnic of Central London.
Moody-Adams, Michelle (1998). Self/Other. In Alison Jaggar & Iris Young (Eds.), *A companion to feminist philosophy* (pp. 255-262). Oxford: Blackwell.
Nicholson, Linda (1997). Introduction. In Linda Nicholson (Ed.), *The second wave: a reader in feminist theory* (pp. 1-5). New York: Routledge.
Nicholson, Linda (1998). Gender. In Alison Jaggar & Iris Young (Eds.), *A companion to feminist philosophy* (pp. 289-297). Oxford: Blackwell.
Nussbaum, Martha (1997). *Cultivating humanity: a classical defence of reform in liberal education*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Omi, Michael & Winant, Howard (1986). *Racial formation in the United States: from the 1960s to the 1980s*. New York: Routledge & Kegan Paul.
Parmar, Pratibha (1989). Other kinds of dreams. *Feminist Review, 31*, 55-65.
Prins, Baukje (1997). *The standpoint in question: situated knowledges and the Dutch minorities Discourse*. PhD thesis, University of Utrecht.
Scott, Joan (1992). 'Experience'. In Judith Butler & Joan Scott (Eds.), *Feminists theorize the political* (pp. 22-40). New York: Routledge.
Solomos, John (1996). *Making the race, stating the case: thinking about racism, identity and social change*. Inaugural lecture, University of Southampton.
Soper, Kate (1993). Productive contradictions. In Caroline Ramazano Lu (Ed.), *Up against Foucault: explorations of some tensions between Foucault and feminism* (pp. 29-50). London: Routledge.
Spivak, Gyatri Chakravorty (1987). *In other worlds: essays in cultural politics*. New York: Methuen.
Spivak, Gyatri Chakravorty & Ellen Rooney (1989). In a word: interview. *Differences, 1* (2), 124-156.
Squires, Judith (1993). *Principled positions: postmodernism*

and the rediscovery of value. London: Lawrence and Wishart.
Sudbury, Julia (1998). *Other kinds of dreams: black women's organisations and the politics of transformation*. London: Routledge.
Thornton, Bonnie Dill (1983). On the hem of life. Race, class and the prospects of sisterhood. In Amy Swerdlow & Hannah Lessinglaw (Eds.), *Class, race and sex*. Boston, Mass.: G.K. Hall.
Ware, Vron (1992). *Beyond the pale. White women, racism and history*. London: Verso.
Wilkinson, Sue & Celia Kitzinger (Eds.). (1996). *Representing the other*. London: Sage.
Winant, Howard (1998). Racism today. Continuity and change in the post-civil rights era. *Ethnic and Racial Studies, 21* (4), 755-766.
Young, Iris Marion (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Yuval-Davis, Nira (1997). *Gender and nation*. London: Sage.

Noten

1. De term 'ras' wordt in het Nederlands niet veel gebruikt; het woord wordt in landen met een nazistische erfenis als verwerpelijk beschouwd. Het is echter onmogelijk om de Amerikaanse en Britse literatuur over verschil te bespreken zonder de term te gebruiken. Met *'ras'* wordt vaak niet meer bedoeld dan 'zwart' en 'wit', begrippen die als elkaars tegenhangers worden behandeld. 'Ras' wordt vaak als iets erfelijks gezien, en als iets wat in biologische, lichamelijke of culturele verschillen aan het daglicht treedt. Veel mensen zetten het woord 'ras' tussen aanhalingstekens om aan te geven dat het om een sociale constructie gaat, in plaats van om 'natuurlijke' biologische of culturele verschillen, en dat de betekenis ervan door de tijd heen verandert. Weer anderen hebben betoogd dat het woord juist om deze redenen niet gebruikt zou moeten worden (onder andere Banton, 1977). Huidkleur, lichaamsbouw, cultuur of grondgebied hebben allemaal gefungeerd als kentekenen om de grenzen tussen 'rassen' aan te geven (Anthias, 1996). Vandaar dat 'ras' overlapt met etniciteit. Hoewel 'ras' een sociale constructie is, betekent het gegeven dat het nog steeds als sociaal relevant behandeld wordt dat het door racisme werkelijke effecten heeft. Daarom moet het niet worden afgedaan (Donald en Rattansi, 1992). Het begrip *racialisering* (Omi en Winant, 1986) omvat onder andere het idee dat raciale betekenissen niet statisch zijn, maar sociale processen. Omdat veel van deze punten ook van toepassing zijn op etniciteit, gebruiken sommigen de term etnicisering en pleiten ze ervoor om ook het woord etniciteit tussen aanhalingstekens te zetten.